

IS'HOQXON IBRATNING PEDAGOGIK FAOLIYATIDAGI YANGILIKLAR

BEKMIRZAYEVA MASHHURA SHAVKATJON QIZI

Annotatsiya: Maqolada Is'hoqxon Ibratning pedagogik faoliyatidagi yangiliklar haqida fikr yuritilgan.

Kalit so'zlar: maktab, darsliklar, masnaviy

Is'hoqxon Ibrat 1907-yili o'z uyida "Usuli savtiya" metodiga asoslangan maktab ochadi. Unda 30 nafar qishloq bolalarini o'qitib, ularni ilm – ma'rifatli qilib tarbiyalashga harakat qiladi. Yangicha o'qitish usullaridan xabardor bo'lgan pedagog Husayn Makaev va uning rafiqasi Fotima Makaeva Ibrat maktabida o'qituvchi sifatida faoliyat ko'rsatdilar.

Is'hoqxon Ibrat o'z maktabi o'quvchilarini darsliklar bilan ta'minlagan. Kutubxonaning maktab o'quvchilariga bag'ishlangan bo'limida Ismoilbek Gaspiralinining "Xo'jai Sibyon", "Saidrasul Saidazizovning "Ustodi avval", Munavvarqorining "Adibi avval", "Adibi soniy", Mahmudxo'ja Behbudiyning "Asbobi ta'limi savod", "Kitobatul - atfol" kabi 50 nomdan ortiq darslik va qo'llanmalar, ta'lim-tarbiyaga oid risolalari bo'lgan.

Is'hoqxon to'ra Ibrat atoqli pedagog, tilshunos, tarixshunos olim, sayyoh o'tkir didli xattot va rassom hamdir. Olimning "Lug'ati sitta alsina" asari 1901-yilda nashr qilingan bo'lsa-da, XIX asr 90-yillarining o'rtalaridan yozib tugatilgan edi. Lug'at olti tillik ancha murakkab bo'lib, o'zbekcha so'zlarning qarshisida arabcha, forsha, turkcha hindcha va ruscha tarjimalari berilgan. Lug'at mingdan ortiq faol so'zni o'z ichiga olib, 53 betdan iborat bo'lib, ikki qismni tashkil etgan Ishoqxon Ibrat o'z faoliyati davomida yangi usuldagi maktablar va o'qitish jarayonida yangi yo'nalishdagi darsliklardan foydalandi. Bu bilan xalq hayotida yangi o'zgarishlar kirita oldi. 1896-yili Qashqar orqali yurtiga yetib keladi. Ibrat chet eldan qaytgach

adabiy ma'rifiy ishga astoydil kirishadi. U olti tilni o'z ichiga olgan «Lug'ati sitta alsina» (Olti tilli lug'at) nomli lug'at kitobini 1898-yil tugatadi. Biroq turli obyektiv sabablarga ko'ra uni faqat 1901 - yildagina nashr ettira oladi, xolos. Shunday bo'lsa-da asar xalq orasida qo'lyozma tarzda tarqalib mashhur bo'ladi. Ibrat bu yillari yangicha tipdagi maktabini ochib, o'qituvchiligini davom ettiradi. Hamom, choyxona quradi. Is'hoqxon Ibrat chet ellarda olim va fozil kishilar bilan, ular qaysi dinga yoki millatga mansub bo'lishidan qat'i nazar, yaqin aloqada bo'ldi. «Har bir lison safar axlina yuz oltun barobarinda» ishlatilganligini tushungan ma'rifatparvar chet tillarni o'rganishga katta e'tibor berdi: «Har bir zavvor va axli fazl kishini ko'rsam, kayfiyat va ta'limot maollarini andin so'radim». «Matbaai Ishoqiya»ni ochib nashr ishlarini yo'lga qo'yadi. «Kutubxonai Is'hoqiya», «Fotografiya Ishoqiya» va «Ishoqiya bog'i» ochib ommani ma'rifiy madaniy taraqqiyotiga xizmat qiladi. Biroq ommaviy qatag'on Ibratni ham chetlab o'tmadi. 1937-yilning bahorida Ibratni ham qamoqqa olishdi. 75 yoshni qoralagan shoir-ma'rifatparvar sho'rolar hibsxonasida ikki oy ichida, sudi bo'lmay qazo qiladi. Ibrat – iste'dodli shoir. U-o'zbek, arab va fors tillarida erkin ijod qilgan. She'rlarini to'plab devon tuzgan. Ammo mazkur devon topilgani yo'q. «Ilmi Ibrat» she'riy to'plami 1909-yili o'z matbaasida nashr etilgan.

Muyassar bo'lsa ul jonon, ato qilsa o'shal Subhon,
Yo'lida jon qilay qurbon, sahar vaqti chaman ichra.
Ibratiy, bexabar bo'lma, yana g'aflat bila o'lma,
Gunohi beaded qilma, sahar vaqti chaman ichra.

Ibrat nihoyatda ihcham, baytlari bir-biriga juda mutanosib, o'ziga xos kompozitsiyaga ega g'azallar yarata olgan. G'azallardagi o'ziga xos o'xshatishlar, tashbih, sifatlashlar Ibratning nozik didi, badiiy-estetik tushunchasi yuqori ekanligidan darak beradi. Badiiy mukammal she'rlari orasida talaygina hajviy asarlari ham bor. Ey, rayonga rais o'rtoqlar, Davlat uzra yuring bo'lib sog'lar. Quridi o'rik, olma, yong'oqlar, Xo'jasini qo'yib bag'riga dog'lar. Sayrashar erdi gul uzra bulbullar, Bulbul o'rnig'a quzg'unu zog'lar. Ibrat o'z davrining yirik muarrixii sifatida «Tarixi Farg'ona», «Tarixi madaniyat» va «Mezon-us-zamon» asarlarini

yaratdi. Ularda adib ijtimoiy, siyosiy masalalarga jiddiy munosabat bildiradi. Tilshunos sifatida yozgan «Jome' ul xutut» asarida esa muallif yozuvlarning eng qadimiysi – piktografik yozuvlardan, so'nggi davrga eng mukammal yozuvlarga bosib o'tgan taraqqiyot bosqichlarini yoritib berishga harakat qilgan. Ibrat ijodiy merosidan turli mavzudagi she'riy asarlar ham o'rin olgan. Shoir —Xush keldingizl, —Bo'lubdurl, —Chaman ichrall, —Ado qilasizl, —Qalaysizlarl singari g'azallarida ishq-muhabbat va insoniy his-tuyg'ularni tarannum etsa, —Gazet xususidall, —Tarixi tarakturl, —Tarixi chopxonall, —Tabrik Namongondinl, —Madaniyat haqida masnaviyll 12 kabi she'rlarida ilm-fan yutuqlari va zamonasining ilg'or yangiliklarini olqishlaydi, ularga munosabat bildiradi. Bu o'sha davrdagi o'zbek she'riyatida kuchli bo'lgan publitsistik ruh va ijtimoiylikning ta'siri hisoblanadi. —Tarixi vagon Is'hoqxon Ibratdinl muxammasida shoir Namanganga poezd kelgani, uning qulayliklarini ta'rifu-tavsif qilar ekan, bunday yangiliklar va kashfiyotlar ilm tufayli ekanini ta'kidlab, shunday yozadi: O'qingiz, ilmi hikmat sizga, bu ish katta ibratdur, Agar ilm o'rganursiz barcha ishda sizga nusratdur. Agar ilm o'lmasa, nodon umri barcha kulfatdur, Bu ashyoi jadidi mubaddini asli hikmatdur, Ajib bir foyizi arzoqi insoniy vagon keldi. (Aynan shu hodisaga bag'ishlangan maqolasi gazetada ham bosiladi. Uni adib maqolalaridan namunalarda keltirdik). 1908-yilda Ibrat Ufa va Orenburg shaharlariga boradi, orenburglik Gaufman degan matbaachidan kreditga (o'n yilda to'lash sharti bilan) litografik mashina sotib oladi. Bu mashinani Qo'qongacha poezdda, To'raqo'rgonga tuyalarga yuklab olib keladi va o'zi qurdirgan hammom o'rnida —Matbaai Ishoqiyall bosmaxonasini tashkil etadi. Bosmaxonada savod chiqarishga oid qo'llanmalar, risolalar, darslik va turli mavzudagi adabiyotlar, plakat va otkritkalarini nashr etadi. Ibrat o'z bosmaxonasiga nur tarayotgan quyosh tasvirini ramz qilib olgan. Bunda ilmni quyoshga qiyoslash, bosmaxona esa ziyo tarqatayotganiga ishora bor edi. Ibrat o'z matbaasini kengaytirish va kitoblarni targ'ib etish uchun tinimsiz izlandi, mehnat qildi. Uning chopxonasi 1910-yilda Namangan shahriga ko'chirildi. Ibrat viloyat markazi va tumanlarda bir nechta kitob do'konlari ochishga bosh-qosh bo'ldi, ularda —Matbaai Ishoqiyalda chop etilgan

kitoblarni arzon narxlarda sotishni yo'lga qo'ydi. 1913-yilda Ibrat —Al-tijor al-Namangan|| nomi ostida gazeta chiqarishga ruxsat berishni so'rab hukumatga iltimosnoma yozdi. Lekin bu xayrli ishga ruxsat berilmadi. Ma'rifatparvar shoir o'z xonadonida juda katta va boy kutubxona tashkil etishga muvaffaq bo'lgan. Pedagogik va noshirlik faoliyati —Lug'ati sittati alsina" asari. XX asr boshlarida Chor hukumati mustamlakachilik siyosatining avjiga chiqishi mahalliy aholi o'rtasida rus tiliga bo'lgan ehtiyojni oshirdi. Rus-tuzem maktablari, —usuli savtiya maktablari o'lkaning katta-katta shaharlaridagina emas, balki qishloqlarda ham ochila boshladi. Bunday maktablarda dunyoviy fanlar, ona tili bilan bir qatorda rus tili ham o'qitilar edi. Zamon talablarini yaxshi tushungan ilg'or fikrli kishilar o'z farzandlarini shunday maktablarga bera boshladilar. Lekin o'quvchilar, rus va xorijiy tillarni mustaqil o'rganuvchilar uchun darslik va qo'llanmalar yetishmas yoki yo'q darajada edi. Toshkentdagi kitob do'koni xo'jayinlaridan birining —Turkestanskiye vedomostil gazetasida e'lon qilingan quyidagi so'zlari ham ushbu fikrni tasdiqlaydi: —Shu kunlarda shaharliklar o'rtasida rus tiliga qiziquvchilar soni ortib bormoqda. Toshkent kitob do'koni xo'jayinlaridan biri shikoyat qilyaptiki, o'zbeklar, hech tinchlik bermayapti, ruscha o'rganish uchun o'zbek tilida yozilgan biror darslik bormi?|| - deb so'rab kelishaverib jonga tegdi. Shuni alohida ta'kidlash kerakki, yerli o'troq aholining til o'rganishga qobiliyati kuchli. Rus tili bilan bir qatorda o'nga yaqin Sharq va G'arb tillarini ancha mukammal bilgan Is'hoqxon Ibrat bu muhim masalada o'z xalqiga yordam qo'lini cho'zdi. U olti tildagi: arabcha, forscha, hindcha, turkcha, o'zbekcha va ruscha so'zlarni o'z ichiga olgan —Lug'ati sittati alsina (Olti tilli lug'at) nomli lug'at kitobini yaratdi. Is'hoqxon to'ra mazkur asarni yaratar ekan, birinchi galda rus tiliga qiziquvchilarni ko'zda tutgan. Bu hol kitobning birinchi betidanoq ko'zga tashlanadi. Muallif ruscha yozuv tizimini bilmaydiganlarga ham qulay bo'lsin uchun rus so'zlarini ham arab yozuvi bilan beradi. Ma'lumki, rus va Yevropa so'zlarini arab yozuvida ifodalash ancha murakkab bo'lsa-da, Ibrat bu ishni muvaffaqiyatli hal qildi. Kitob qo'lyozma holidayoq qo'ldan-qo'lga o'tib, nashr etilmasdanoq ziyolilar undan foydalanishga, ko'chirib olishga muvaffaq bo'lganlar. Rus tilini o'rganish istagidagi o'zbek

ziyolilari, —usuli savtiyal maktablari o'qituvchilari va o'quvchilari bu 16 asarning yaratilishidan xursand bo'ldilar, ko'p nusxalarda chop etilishini sabrsizlik bilan kutdilar. Kitob bilan qo'lyozmaligidayoq tanishgan shaxsning quyidagi so'zlari ham buni tasdiqlaydi: «Ushbu ovoni xayriyanishonda Namangan uyezdiga tobe' To'raqo'rg'on qozisi janob Is'hoqxon to'ra o'z tablaridan chiqarib, —Sittati alsinal degan olti tilli lug'atlik kitob tasnif qilib, bosmaxonaga yuboribdurlar. Mazkur olti lug'at: arabiy, forsiy, turkiy, sarti, hindiy va ruscha kitobni alhol iboralarini durust va tashihlab ko'rub turubdurimiz. Albatta, oning bosilmog'iga ijozat berilib, nechand nusxalar bosilib chiqsa kerak. Lekin aksar ibora va lug'atlari tashih va tag'yir bo'lindi. Xususan, rusiya lug'atlarini musulmoniya huruflari ilan yozmoq xo'b qiyin va dushvor uchun ul ruscha yozilg'on iboralarni ko'proq tag'yir berildi va mazkur —Sittati alsinal degan janob qozining ixtiro qilgan lug'at kitoblari, garchand kichik bo'lsa ham, bizning Turkiston viloyatimizda sartiylardan shuncha til bilib, bul tariqa kitob va lug'at tasnif qilgan odam yo'q edi. Binobarin, ul janob qozining bosma uchun yuborgan va tasnif aylagan lug'at kitoblarini ko'rub, bosma qilmoqqa ijozat berilsa kerak, deb umid aylab gazetaga yozduk. Ul lug'atlarni ko'b ko'rib o'qidim. Aning uchun bu so'zni men to'qidiml. Olimning ushbu asari XIX asrning 90-yillari o'rtalaridayoq, muallifning chet el safaridan qaytib kelishi bilan tugatilgan bo'lsa-da, lekin mahalliy hokimlar asarlarni ta'qib ostiga olinishi, chor mustamlakachilari tomonidan Turkistonda o'rnatilgan qattiq nazorat(senzura) tufayli asar ancha kechikib - 1901-yili bosmadan chiqdi. Buni o'sha davrda chor Rossiyasining Turkistondagi matbuot noziri vazifasini bajaruvchi N.P.Ostroumovning shaxsiy arxivida saqlanuvchi hujjatlar isbotlaydi. Arxivda Is'hoqxon Ibratning N.Ostroumov nomiga yozilgan ikki maktubi saqlanadi. Birinchi maktub 1898-yili yozilgan bo'lib, unda Ibrat Ostroumovga lug'atni bosmadan chiqarishda yordam berishini iltimos qilib, murojaat etadi va uning taklifiga muvofiq kitobning ikki juz'ini yuboradi. Lekin ancha vaqtgacha asarni nashr qilish yoki nashr qilmaslik haqida hech qanday javob ololmaydi. Is'hoqxon to'ra Ibrat 1900-yilning 26-fevralida ikkinchi marta rus va o'zbek tillarida xat bilan murojaat etishga majbur bo'ladi. Mazkur asarni nashr etishda katta ahamiyatga ega bo'lgan

o'sha ikkinchi maktub matni quyidagicha: —1900-yil 26- fevralda. Hurmatlu Ostroumov huzurlariga savolnoma: Ushbu barobarinda siz ulug' martabadan o'tunub so'raymanki, 1898-inchi yilda sizdan iltimos qilib edim, o'z tasniflarimdan olti til uzra —Sittati alsinal degan slovar kitobni bosma qilmoq uchun. Marhamat qilib, ikki juz' yuboring, ko'rmoq uchun, degan ekansiz. Darrov amrlariga muvofiq yuborib edim. Mazkurni(ng) hech xabari bo'lmagan jihatidan boz iltimos qilib turubmanki, agarda nozirlar nazoratlaridan o'tgan bo'lsa, qabulga olinsa, men qolgan o'n juz'ini ham yuborsam va yoki qabul bo'lmagan bo'lsa, o'shal 17 nusxani marhamat ilan Namangan mahkamasiga, maning ismimga adres etib yuborsalar, boz bo'lak maslahat qilsak, deb iltimos qiluvchi Is'hoqxon to'radurman. Ma'lumki, Chor hukumati o'lka xalqlarining madaniy-siyosiy rivojlanishi-dan, milliy uyg'onishdan, ayniqsa, yerli aholining mutaraqqiy millatlar bilan muloqotda bo'lishidan qo'rqar, shu boisdan ham o'sha davr uchun taraqqiyot kaliti hisoblangan rus tilini o'rganishga qattiq qarshilik qilar edi. Shuning uchun ham Is'hoqxon Ibratning mazkur asari bir necha yil chorizm senzurasidan o'ta olmadi. Bu ishda asosiy rolni chor Rossiyasining Turkistondagi matbuot noziri N.Ostroumov o'ynadi. —Lug'ati sittati alsinal bir necha yillik sarguzashtlardan so'ng 1901-yili Toshkentdagi V.I.Ilin bosmaxonasida nashrdan chiqdi. Is'hoqxon to'ra ushbu asarni yaratishda ancha vaqt ilmiy ish olib bordi, chet ellarda bo'lib, material to'pladi. Asar kichik muqaddima bilan boshlanadi. Unda muallif mazkur asarni yaratish uchun bir necha yil material to'plagani, keyingi avlodlarga —bir nishon qoldirish maqsadida kitob holiga keltirgani, asarning tuzilishi, tartibi haqida gapiradi: —... sayohat etdugum vaqtlarida Afg'oniston, Hindiston va Forsiston shaharlari sayohatida.. bir lison safar ahlina yuz oltun barobarida ishladiki, biza mushohada bo'lib, lisonlar tahsiliga ko'shish edub va ham dahr ahlina bir nishon qoldirmak fikri-la bir necha muddati madid bu kitob tadvinina justujo' edub, bo'yla bir kitob suratinda xalqqa namudor etdim va ham olti lisondan murakkab oddug'i uchun, «Lug'ati sittati alsina» tasmiya edub, ikki jild ila tartib etdum. Lug'at olti tillik, ancha murakkab, o'zbekcha so'zlarning qarshisida arabcha, forsha, turkcha, hindcha va ruscha tarjimalari beriladi. U mingdan ortiq so'zni o'z ichiga olib, 53 betdan iborat, ikki

qismdan tashkil topgan. Birinchi qism— alifbo tartibida tuzilib, har qaysi harfga alohida kichik-kichik bobchalar ajratilgan. Bu qismda fe'llarning noaniq va kelasi zamon shakllari avval forscha, keyin arabcha, turkcha, sartcha (o'zbekcha), hindcha va ruscha tarjimalari beriladi. Is'hoqxon Ibrat mazkur asariga material to'plar ekan, jonli tilda ko'p qo'llanadigan eng faol so'zlarni kiritishga alohida e'tibor berdi. Unda iste'moldan chiqib ketayotgan arxaik so'zlarni deyarli uchratmaymiz, lug'atni keng xalq ommasiga tushunarli bo'lgan arab yozuvida yaratdi. Ma'lumki, Is'hoqxon Ibratga qadar ham ruscha-o'zbekcha, o'zbekcha-ruscha lug'atlar yaratilgan. Masalan, V.P.Nalivkin va uning rafiqasi M.Nalivkinaning —Русско-сартковский словарь, —Сартовско-русский словарь asarlari shular jumlasidandir. Lekin bu asarlardan kitobxonlar - rus tilini o'rganishga qiziquvchilar unumli foydalana olmadilar. Chunki bu kitoblar rus yozuvida yaratilgan bo'lib, o'zbek tilini o'rganuvchi ruslar va ruscha savodi bo'lgan sanoqli o'zbeklar uchun 18 mo'ljallangan edi. Shuning uchun ham bu asarlar rus tilini o'rganuvchi o'zbeklar ehtiyojini qondira olmadi. Ibratning mazkur asarini arab yozuvida yaratishi sababini shuning bilan izohlash mumkin. Mana shu muhim, nihoyatda murakkab masalaga o'zbek ma'rifatparvarlari orasida birinchi bo'lib u qo'l urdi va zamondoshlari talabini birmuncha qondirishga muvaffaq bo'ldi. Shu nuqtai nazardan, lug'at muallifi zamondoshlaridan birining: —...Bizning Turkiston viloyatida sartiylardan shuncha til bilib, bul tariqa kitob va lug'at tasnif qilgan odam yo'q edi, degan so'zlari zaminida katta mazmun yotar edi. “Jome' ul-xutut” (Yozuvlar to'plami) – yozuv namunalari ilovada keltirilgan. Ibratning asarlaridan ma'lum bo'ladiki, insoniyat tafakkur qilishi, hodisa, narsa, predmetlarni ma'lum nom bilan nomlashi va yozuv insoniyat taraqqiyotida muhim o'ringa ega. Shuning uchun olim —Jome' ul-xutut nomli asarida yozuvlar tarixiga alohida to'xtalib o'tgan. Asarda ilk yozuvning paydo bo'lishi va takomili uzoq tarixga egaligi haqida aniq ilmiy fikrlarni ilgari suradiki, bu Ibratning yetuk tilshunos salohiyatidan darak beradi. Yozuv odamlar o'rtasidagi aloqa vositasi sifatida tilga nisbatan ancha keyin shakllagan. Aslida yozuv ham insoniyat madaniyat tarixi, uning rivojlanish bosqichlari bilan ajratib bo'lmas darajada bog'liq.

Shuning uchun ham yozuvlar tarixi bilan shug'ullanuvchi olimning zimmasida katta mas'uliyat bo'ladi. U kishilik jamiyati tarixi, madaniyati, qachonlardir aloqa quroli hisoblangan, keyinchalik o'lik holiga tushib qolgan tillar, yozuvlar bilan hamda jonli til va yozuv o'rtasidagi aloqalar bilan tanishmog'i zarur. Lekin tilshunoslikning mazkur eng qiziqarli, dolzarb, ayni zamonda juda murakkab sohasi yetarli o'rganilmagan. Tilshunoslik fanining bu murakkab sohasida Is'hoqxon Ibrat ancha mukammal —Jome' ul-xutut' (—Yozuvlar to'plamini) nomli ilmiy asar yaratdi. Bu asarida muallif yozuvlarning eng ibtidoiysi - piktografik yozuvlardan to'singgi davr eng mukammal yozuvlargacha bosib o'tgan taraqqiyot tarixini yoritib berishga harakat qiladi. Olimning mazkur asari katta hajmda - 132 betdan iborat bo'lib, 1912-yili o'z bosmaxonasi —Matbaai Is'hoqiyallda nashr qilindi. Is'hoqxon bu asarning yaratilish tarixi, ko'zda tutgan maqsadi, asarning nomlanishi haqida quyidagilarni yozadi: —Bul xatlarni(ng) boqiy va tariq qarori muddao bo'lib, ham millatimizga yagona bir tarix qoldirmoq qasdinda va ham olama bir asar qoldirmoq niyat etub, bu misra mujibi: Asardurki olamga olg'ay nishon, Kishi beasardur ketar benishon, mazmunicha botadvin aylab, royi soqib, arbobi xasm va arbobi fazlu kamollarga manzur qilib, millatga nishon qoldirib ham millatimiz lisoni turkiy 19 uchun umumiy turkiy ilan sartiya xalqini(ng) naf' olmog'i muddao bo'lib, adabiyi milliyona qilmay, ravshan turkiy qildim. Millatimiz(ning) forsiylariga ikkinchi tab'ada forsiy qilinur va jami xatlarga jome' uchun —Jome' ul-xututl tasmiya edub, o'z xatimiz va o'z tilimiz va o'z matbaaimizda tab' qilmoq maqsad bo'lib, tab'i sharif, ahli raso va qalbi latif, ahli zakolarga peshkash qildim. Is'hoqxon Ibratning tilshunoslik sohasida chuqur ilmga ega ekanligi mazkur asarida ham namoyon bo'ldi. Asarda piktografik yozuvlardan keyin vujudga kelgan eng qadimiy tovush-harf yozuvlari: finikiya, yahudiy, suriya, arab, yunon, fors, slavyan, sanskrit, hind, lotin, arman, gruzin, uyg'ur va boshqa qirqdan ortiq yozuvlar, ularning kelib chiqishi, taraqqiyoti haqida ma'lumot beriladi. Biz mazkur kitob ilovalarida adib sanab keltirgan oltita yozuv turidan namumalar va muallif qo'li bilan bitilgan turkiy-arabiy izohlarni keltirganmiz. Ibrat faqat o'z vatanidagi yozuvlar namunalarini o'rganish bilan chegaralanmay, arab mamlakatlaridagi

qadimiy yozuv madaniyatini ham o'rgandi. U eramizdan ilgari finikiya xalqlari tomonidan vujudga keltirilgan yozuv yodgorliklarini, Kipr orolidagi g'orlardan topilgan yozuv qoldiqlarini o'z asariga jalb etdi. Ibrat yozuvlar tarixini o'rganar ekan, tovush-harf yozuv tizimi birinchi marta finikiya xalqlari tomonidan yaratilgan va boshqa qo'shni xalqlar: yahudiy, suriya, arab yozuvlari finikiya yozuvlari asosida vujudga kelgan, degan ilmiy xulosaga keladi. Muallif ushbu asarida arab yozuvlari tarixi, ularning rivojlanish evolyutsiyasiga alohida to'xtaladi. U o'z tekshirishlari natijasida quyidagi ilmiy xulosaga keladi: arab yozuvlari nabati xalqi yozuvlaridan kelib chiqqan bo'lib, VII asrdan boshlab ikki shaklda – ko'fiy va nash yozuvlari shaklida rivojlangan. Ko'fiy va nash yozuvlari asosida nisbatan sodda bo'lgan suls yozuvi yaratildi. Bu haqda muallif quyidagilarni yozadi: —Xatti davrondan suryoniy chiqorib, suryoniydan ko'fiy chiqorib, ko'fiydan sulsni, sulsdan ta'liqni, suls ila ta'liqdan nasta'liq kitob xatimizdurki, 900-nchi hijriyda Eronda shahri Tabriz degan baldada Xo'ja Mir Ali Tabriziy chiqarganlar. Nasx ila ta'liqdan murakkab uchun nasta'liq ism qo'yganlar. Bu xat Arabistonda joriy emas. Hindiston va Buxoro, Turkiston, Farg'ona, Koshg'ar ahli islom oralarida joriydir. Bunga sabab bu mulklarga Eron podsholari(ning) ixtiloti bo'lub, Buxoro bo'laklarni olib, ul vaqtlarda joriy qilingan ekan. —Jome' ul-xutut dunyoda mashhur bo'lgan 41 xil yozuv tizimi haqida, shu jumladan, arab xatining suls, tavqe', rayhon, zulf, humoyun, turra kabi shakllari haqida ma'lumot beradi va shu bilan birga, unda husnixat san'atiga oid fikrlar bildiriladi. Ibrat ushbu asarida rus tili bilan bir qatorda ingliz, fransuz, nemis, lotin kabi chet tillarini o'rganish ilm-fan va madaniyatni egallashda katta rol o'ynashini ham alohida ta'kidlaydi: «Dorixona borganda lotincha zarur. Hindistonga xat qilinsa, 20 inglizcha bo'lmasa olmaydur, Eronistonga fransaviy. Biz turkiston(lik)larga birinchi zarurimiz rusiya xatidurki, muni qozi va mudarrislar inkor qilmaslar. Axbornoma, rapurt yozsalar, mudarrislar bo'lsa, o'ruscha biladurgan kishiga oqcha berib, rapurt yozduradurlar, alarga juda zarur. Savdogarlarga Maskovdan mol yozmoqqa zarur hukumat xati bo'lub, binobarin, ehtiyoji xalqulloh hama jihatdin buni bilmak zarurligi badehiy. O'z zamondoshlarini, ayniqsa, yosh avlodni rus va Yevropa tillarini o'rganishga da'vat

etish uning mazkur —Jome' ul-xututl asarida alohida o'rinni egallaydi. Is'hoqxon o'z salafлари - ma'rifatparvar shoirlar, olimlar an'analarini davom ettirib, Rossiyaning O'rta Osiyoga qarshi olib borayotgan bosqinchilik siyosatini qattiq qoralaydi. Jamiyat hayotiga kirib kelayotgan ilm-fan va madaniyatni, o'quv-tarbiya tizimidagi ilg'or metodlarni, ayniqsa, Ismoilbek Gasprali tomonidan asoslangan usuli savtiya metodini hayotga tatbiq etishga intildi. Is'hoqxon asarni yozishdan asl muddaosini quyidagicha bayon etadi: —...Bu namunalardan mudaa buki, har asrda bir olam tabodul bo'lib, asr o'zgarib, olam, odam, ashyolar - hamma narsa tabodul bo'lmog'i bizga bir sarxatdur. Bunga qarab ibrat olib ish tutmak darkor. Avvali holimiz ul, emdi bul, olam yurishi shul. Binobarin, tajdidi ahvol va atvor ibrat bo'lur ekan. Shul o'ttiz yil(ga) bir nazar qarasak ko'b farqlar borl . Is'hoqxon zamon hamisha o'zgarib, yangilanib turishini alohida ta'kidlaydi. Millatdoshlarini zamondan, taraqqiydan orqada qolmaslikka chaqiradi. Muallifning quyidagi so'zlari bunga dalil bo'la oladi: —Madaniyat xotiraga o'xshagan yangi taomil, yangi so'z, yangi xat joriy bo'lib, eski nimarsalar, diniy ishlar, bo'laklari hammasi bilkul qolib, yangi yurib ketar ekanlar... Uyingizda hozir turubdur ayon... chunonchi: chiroq qoldi - lamfa (chiqdi), chaqmoq qoldi - gugurd(chiqdi)... choyjo'sh qoldi - choynak(chiqdi), qumg'on qoldi - samovar (chiqdi) va hokazo yangi nimarsalar ko'b joriy bo'lib qolganl . Is'hoqxon Ibrat o'zi yashab turgan zamonda ilm va fan, maorif va madaniyatning birmuncha rivojlanganligini mazkur asari —Jome' ul-xututlda zo'r mamnuniyat bilan qayd etadi. U bunday rivojlanishni o'lkaga ilg'or madaniyat va fanning kirib kelishida deb tushundi. Ibrat o'z davrini xonliklar davri bilan taqqoslar ekan, ilmi kishilarning ancha ko'payganidan mamnun bo'ladi: —Asrimiz madaniyati bor edi... Chunonchi, otash aroba, telegram, telefon, elektr fonarlar, necha xil uchadurgan ayruflon, gramafon, litograf, tifograf, anvoyi mashinalar, aftomobel, velosifid, tilsiz telegramlar, necha-necha ashyoviy jadidalar, anvoyi adidalar hammasi mavjud edil . Is'hoqxon Ibratning jahon yozuvlari tarixiga bag'ishlangan mazkur —Jome'ulxututl asarining nashr etilishi o'zbek matbaachiligi, madaniyati tarixida alohida o'rin egallaydi.

Chunki yozgan har bir satri uchun o'zini javobgar hisoblaydi. Kelajak avlod

uning har bir soʻzidan oʻsha davrga, shaxslar hayotiga oʻz munosabatini va qarashini bilib oladi. U tarixiy voqealarni, maʼlumotlarni xolisona baholashga katta eʼtibor bera olgan. Bundan shuni bilish mumkinki, olim juda koʻp sharqshunoslarning asarlarini chuqur oʻrgangan va bu uning ijodiga oʻzining ijobiy taʼsirini koʻrsatgan. Ishoqxon Ibrat “Tarixi Fargʻona” asarida tarixiy voqealarga xon va beklarning munosabatini tasvirlashga alohida eʼtibor berdi. Muallif Buxoro amiri Nasrulloning 1842 yilda Qoʻqonda mashʼum voqeaga qarshi chiqib qoʻqon xonligi bilan birlashish va yaqinlashib kelayotgan rus bosqinining oldini olish harakatlarini qilish taklifi bilan chiqqan amir Nasrullo vazirlaridan biri Abdusamad noyibning oqilona soʻzlarini keltiradi. “Xolo Xoʻqand zabt oʻldi, Fargʻona katta mamlakatdur, qancha askar va sipohu xazina sarf oʻlub olindi, alholda Rusiyaning kelmagi mahalliy xavfdur, agarda xonni onti aqd berib, tavba qildurub, Hoʻqandga qoʻyub, Buxorogʻa tobeʼ qilib, bir mulk bizlarga kelgan dushmanlarga bir qalqon boʻlur edi”, -deganida, soʻzi amirga maʼqul boʻlmay ogʻzigʻa kafsh bilan urdurgʻon ekan” Ishoqxon Ibrat “Taʼrixi Fargʻona” asarida Oʻrta Osiyoning Rossiya tomonidan bosib olinishi va u keltirgan fojealarga keng oʻrin beradi. Maʼlumotlar asosida izohlab berishga harakat qiladi.

Isʼhoqxon Ibrat oʻz xalqining porloq kelajakka, ozod va hur hayot qurajagiga zoʻr umid va ishonch bilan qaradi. Uning ilmiy-tarixiy asarlari Vatanimiz tarixini oʻrganishda, shubhasiz, zarur moʻtabar manba hisoblanadi. Olimning “Taʼrixi Fargʻona” asari katta tarixiy - madaniy ahamiyat kasb etib, oʻzbek xalqining qimmatli yozma yodgorliklaridan hisoblanadi. U bu asarni qayta ishlash niyatida boʻlgani uchun, uni nashr etmagan.

Asarni yozishdan maqsadi nima ekanligini bayon qilgandan soʻng: “Turkiston muzofotida Fargʻona deb mashhur va bu lafz ilan mazkurdur va muni taʼrixi qadimlarda boʻlsa ham kimlar oʻtgan va kimning tarafidan bino boʻlgʻonligi hech kimni maʼlumi boʻlmay, Fargʻona ismi ilan iktifo qilganlar” satrlari bilan Fargʻona tarixi davom ettiriladi. Shuningdek, Hoʻqand, Andijon va Hamangan shaharlarining tarixi, istiqomat qilayotgan xalqning turmush tarzi ham keltiriladi. Ibrat oʻzigacha boʻlgan davr koʻpgina tarixshunos olimlar tomonidan yaratilganini

qayd etadi. Masalan, Farg'onani kim tomondan bunyod etilganini ochib berish uchun ko'pgina asarlarni keltirib o'tadi. Shuning uchun bo'lsa kerak, u o'z davriga yaqin bo'lgan hijriy 1213 dan to Xudoyorxon gacha bo'lgan davr keng yoritilgan. Ayniqsa, Chor Rossiyasining Turkistonga yurishi davridagi parokandalik, davlat tepasidagi hukmdorlarning ketma – ket almashib turishi va Xudoyorxon davri aniq ochilgani bilan bir qatorda muallif o'zining bu davr siyosiy – ijtimoiy hayotiga xolisona munosabatini bildiradi.

Mustaqillikka erishganimizdan so'ng eng dolzarb masalalardan biri sifatida tariximizga chaplangan qorani xolisona baholab, uni artishga qaratiladi. Bir qancha ijodkorlarimizning asarlari nashr qilindi. Ibratning “Ta’rixi Farg’ona” asari 1991 yil “Meros” seriyasi ostida nashrdan chiqdi. Ishoqxonning bu asari O‘z SSJFA Sharqshunoslik ilmgohining qo‘lyozmalar xazinasida saqlanayotgan Inoyatxon To‘raqo‘rg‘oniy qalami bilan ko‘cnirilgan nusxasi asosida N.Bobobekov va M.Hasaniy tomonidan nashrga tayyorlangan.

Is’hoqxon Ibrat bu asarni qayta ishlash niyatida bo‘lgani uchun uni nashr etmagan. Shuning uchun ham asarda ayrim kamchilik va nuqsonlar uchrashishini nashrga tayyorlovchilar ko‘rsatib o‘tishgan: “Xo‘qand” shahri kelib chiqishini “Xuk – kand” so‘zlaridan tuzilgan bo‘lib, uning binosini 1709 yilgi voqeaga bog‘laydi. Vaholanki, “Xo‘qand” shahri X asrlarda ham shu nom bilan mashhur bo‘lgan. Ma’nosi esa “yaxshi”, “latif” so‘zlariga to‘g‘ri keladi.

Asarda Qo‘qon xonligining ayrim tarixlari xususida ham yanglish aytilgan fikrlar bor. Masalan, Muhammad Alixon 1822 – 1842 yillarda hokimlik qilgan emas, balki 1822 – 1841 yillarda xon bo‘lgan. U 1841 yil noyabrda taxtdan voz kechadi va Qo‘qon taxtiga ukasi Mahmud o‘tiradi. Lekin bu haqda Is’hoqxon Ibrat hech narsa yozmaydi. Haqiqatdan ham, asarni o‘qib, tarix kitoblarini varaqlaydigan bo‘lsak, ularning e’tirozlari o‘rinlidir.

Shuningdek, “1865 yili Toshkent ostonalarida Mullo Alimqulning yarador bo‘lib vafot etishini ham fikrimcha noto‘g‘ri bayon etgan va shu kabi ayrim, uncha ahamiyatga ega bo‘lmagan kamchiliklar uchraydi. Ammo bu kamchiliklar asarning qiymatini tushirmaydi. Umuman, asarda mazmun jihatidan voqealar to‘g‘ri bayon

etilganini ham qayd etishgan.

Xullas, Is'hoqxon Ibrat faoliyatidan shu narsa ayon bo'ladiki, u ma'rifatparvar, xalqparvar shaxslardan biri bo'lgan. Uning barcha faoliyati, yozgan asarlari, she'rlari bevosita millatni, uning porloq kelajagi uchun bo'lgan. U har bir narsaga sinchkovlik bilan yondashib, doimo izlanishda bo'lgan. Shu xususiyatining mahsuli sifatida u ko'pgina: mexanika, texnika, fizika, muhandislik kabi sohalarni chuqur bilgan. Bu sohalarni amaliyotda ham keng targ'ib qila olgan. "Ta'rixi Farg'ona" asarining yaratilgani olimning ulkan ishlaridan biri bo'lib hisoblanadi. Biz bu asar orqali xalqimizning o'tmishini, ularning boshidan kechirgan kechmishlarini bilib olishimiz bilan birgalikda, biz uchun ibrat ko'zgusi bo'lib ham xizmat qiladi.

"Tarixi Farg'ona" ilmiy – tarixiy asar bo'lishi bilan birgalikda badiiy asar hamdir. Uning - g'oyaviy – badiiy ahamiyati shundaki, qadimgi Farg'ona va o'zi yashagan davrdagi Qo'qon ijtimoiy – siyosiy muhiti, adabiy hayot badiiy tasvir vositalari yordamida yorqin aks ettirilgan. Undagi ta'rix, marsiyalar, muxammaslar, rivoyat va dostonidan keltirilgan parchalar asarning badiiyligini yanada oshirgan. Shu bilan bir qatorda asar bir necha badiiy xususiyatlarni ham o'zida mujassamlashtirgan. Ishoqxon Ibrat bu asarida o'zining xolis tarixchilik iqtidori bilan birgalikda shoirlik, adiblik, etnografik qobiliyatini ham namoyon qilgan.

Bir so'z bilan aytganda, Ishoqxon Ibrat faoliyatidan shu narsa ayon bo'ladiki, u ma'rifatparvar, xalqparvar shaxslardan biri bo'lgan. Uning barcha faoliyati, yozgan asarlari, she'rlari bevosita millatni, uning porloq kelajagi uchun bo'lgan. U har bir narsaga sinchkovlik bilan yondashib, doimo izlanishda bo'lgan. Shu xususiyatining mahsuli sifatida u ko'pgina: mexanika, texnika, fizika, muhandislik kabi sohalarni chuqur bilgan. Bu sohalarni amaliyotda ham keng targ'ib qila olgan.

"Ta'rixi Farg'ona" asarining yaratilgani olimning ulkan ishlaridan biri bo'lib hisoblanadi. Biz bu asar orqali xalqimizning o'tmishini, ularning boshidan kechirgan kechmishlarini bilib olishimiz bilan birgalikda, biz uchun ibrat ko'zgusi bo'lib ham xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Gaffarova, G.G. (2019), Problems self-organization: philosophical analysis // Scientific Bulletin of Namangan State University. - T.1. -№5, - C.185-190.
2. G.G. Gaffarova, (2020). Strategy of activity and systematical approach. Nternational Journal of Psyshosial Rehabilitation. London, United Kingdom, 24, Issue5, May. – 6645-6651.
3. Ibrat. Tanlangan asarlar. – T.: Ma'naviyat, 2005.
4. www.wikipedia.org: